

Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами

Проблема співвідношення мови й мислення, лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів у процесі пізнання залишається актуальною та остаточно не з'ясованою. Кожному вжитому слову та реченню передують мисленнєва діяльність, яка уможливує порозуміння між мовцями завдяки впорядковано дібраним та використаним мовним засобам; за реченням постає насамперед судження. Така впорядкованість є підґрунтям для логічного аналізу мови. Однак, з іншого боку, мова як система вміщує величезну кількість художніх засобів та переносних значень, які роблять мовлення образним та багатим, а не лише зведеним до логічних формул.

Поєднання логічного та алогічного в мові зумовлено накладанням власне мовних засобів на логічні схеми та способи отримання й вираження інформації. Усебічне пізнання світу, безперечно, неможливе без мови, однак відбувається за посередництвом як мовних, так і позамовних чинників. Інтерпретований мовцями зв'язок між явищами дійсності втілений у особливостях мови; він може перебувати на поверхні й бути очевидним, логічно вмотивованим, або ж алогічним, недостатньо вмотивованим.

Фразеологізмами називають стійкі мовні одиниці, що означає усталене, фіксоване співвідношення змісту та форми вислову. На протигагу цьому загальноприйнятому твердженню у фразеологічній системі мови побутує думка, що існують такі одиниці, що за збереження цілісного значення все ж допускають зміну форми. Таким чином, у фразеології існують дві протилежні тенденції: збереження цілісності та творення варіантів одного чи кількох компонентів вислову. З погляду логіки цікавою є специфіка варіативності в одному фразеологізмі кількох лексем.

Варіантність притаманна практично всім одиницям мови. Особливістю її у фразеологізмах є те, що варіативні компоненти можуть відрізнятися лише словотвірними засобами, конотативними відтінками семантики або ж загальним денотативним значенням. Такі взаємозамінні одиниці виступають синонімами в конкретному фразеологізованому контексті; залежно від міри усталеності / контекстуальності компоненти є логічно / алогічно взаємозамінними в одному фразеологізмі.

Фразеологічні варіанти – феномен, що в реальному мовленнєвому процесі не існує, оскільки в кожній конкретній ситуації ми використовуємо саме такий, а не інакший фразеологізм й залишаємо без уваги всі інші можливі тотожні за значенням конструкції. Вибір конкретної фразеологічної одиниці з-поміж ряду варіантних зумовлений метою, умовами спілкування, мовною компетенцією того, хто говорить, його територіальною чи соціальною приналежністю. «У природному комунікативному процесі фраза має одну інтерпретацію (яку задумав той, хто говорить), а в логічному представленні природного комунікативного факту – вона має безліч інтерпретацій» [3: 441–442]. Отже, у процесі мовлення фразеологізм існує лише в одному вияві та з одним значенням, і тільки словник може фіксувати одразу всі можливі видозміни фразеологічної одиниці. Усі інші не використані з певних причин мовцем у конкретній ситуації варіантні конструкції існують у мовній системі й відображені у фразеологічному словнику української мови.

Про специфіку співвідношення варіантності та синонімії у фразеології А. Матвієнко пише: «Між фразеологічними синонімами і варіантами немає чіткої межі. Фразеологічну варіантність можна вважати крайнім виявом синонімії, де різниця між синонімами зведена до мінімуму» [4: 16]. Однак, фразеологічні синоніми називають те саме явище різними мовними засобами, тобто по-різному називають одне пізнане явище, а фразеологічні варіанти – це та сама назва, однак з можливими видозмінами компонентів.

Таким чином, унаслідок зіставлення варіантів однієї фразеологічної одиниці виявляють ряд взаємозамінних у певному контексті лексем, які позначають те саме явище дійсності та вступають у синонімічні відношення різного ступеня контекстуальності / абсолютності (алогічності / логічності). «Синонімічний ряд у широкому розумінні цього слова являє собою мікросистему в синонімічній системі і в загальній системі мови, яка виникла завдяки можливості по-різному називати ті самі явища дійсності. І як своєрідна підсистема в системі мови синонімічний ряд завжди перебуває в русі, активно реагуючи на закономірності розвитку мови, – з'являються нові синоніми, а то й цілі синонімічні ряди. Слова-компоненти фразеологізму допускають синонімічну взаємозаміну без втрати загального цілісного значення, утворюючи таким чином своєрідний варіант, наприклад: *скрутити в баранячий ріг (дугу), зарубати (собі) на носі (на лобі), доїняти (допекти) до живого (до печінок), дати ляпаса (запотиличника), палець (пальця) у рот не клади, прикидатися дурнем (дурником), бити байдики (баглай) й т. ін.» [4: 32].*

«Фразеологічні варіанти – це різновиди фразеологічних одиниць, тотожних за значенням і граматичними функціями при частковій відмінності в

компонентному складі, у словоформах компонентів або в їх порядку чи кількості» [8: 92]. Залишається відкритим питання про те, чи можна словотвірну та граматичну варіативність компонентів фразеологізму вважати достатньою підставою для йменування структури фразеологічним варіантом.

«Словник фразеологізмів української мови» часто фіксує різні граматичні та словотвірні форми одного слова як варіантні у складі однієї фразеологічної одиниці, наприклад:

– граматичні форми: *лоб (лобом) у лоб* [7: 350], *каменем лягти на дно (на дні)* [7: 360], *наводити / навести очі (око, оком)* [7: 417], *мати мухи (муху) в носі* [7: 370], *мати гостре око (гострі очі)* [7: 372], *тав (тави) ловити* [7: 350], *вправляти / вправити мозок (мізки)* [7: 128], *на стіну (на стіни, на стінку) лізти / полізти* [7: 347], *литися / политися річкою (річками, рікою)* [7: 337], *вітер у кишенях (у кишені) свистить (зуляє, вис)* [7: 112], *не мати собі рівного (рівних, подібних)* [7: 381]. Такі варіантні компоненти фразеологізму вказують на денотат різними способами вираження повнозначного компонента (найчастіше це заміна однини множиною).

– словотвірні форми: *мінати як (мов, наче) рукавички (рукавиці)* [7: 392], *тільки пальчики (пальці) облизнеш* [7: 452], *під віник (під віничок)* [7: 110], *як у віночку (як у вінку)* [7: 110], *мати слабість (слабинку, слабкість)* [7: 320], *литися / политися річкою (річками, рікою)* [7: 337], *лизати губи (губки)* [7: 333], *ні (ані, і) крихти (кришки)* [7: 314], *на стіну (на стінку) лізти / полізти* [7: 347], *мати за дурня (дурника)* [7: 373]. У таких фразеологічних висловах здебільшого поряд із емоційно нейтральним словом подано його зменшувано-пестливу форму, яка хоч і має додаткову конотацію, але не є носієм окремого лексичного значення, тобто є новою назвою позначуваної реалії.

Слідом за Т. Свердан ми не погоджуємося з твердженням деяких мовознавців про те, що будь-яка заміна таких граматичних форм компонентів фразеологічних одиниць, як-от роду, числа, відмінка, особи, є одним із способів трансформації фразеологізмів, бо вважаємо такі зміни синтагматичними особливостями поєднання мовних одиниць в синтаксичне ціле. І лише зумисне порушення норм словозміни чи формотворення, котре передбачає певний комічний, сатиричний, згрубілий та ін. ефект, може трактуватися як спосіб стилістичної видозміни фразеологічної одиниці [5: 36], тобто йдеться про таке варіювання компонентного складу фразеологізму, яке виникло внаслідок цілеспрямованої пізнавальної чи комунікативної діяльності мовця.

Особливістю фіксації фразеологічних варіантів у словнику, за словами Н. Бабиц, є те, що «у реєстрі словника фразеологізм подано зі словами постійного фразеологічного оточення або з факультативними компонентами, які не

лише варіюються, а й випускаються у мовленні, а в покажчиках до словників ці ж фразеологізми представлені в скороченому варіанті, так, як вони функціонують у мовній практиці» [2: 10], тобто у словниковому реєстрі зафіксовано всі мовні засоби, які служать формою для певного фразеологічного значення, а в словниковому покажчику фразеологічні варіанти продемонстровані так, як вони використовуються в мовленні, – кожен вислів засвідчений окремо.

Варіантними пропонуємо називати такі фразеологічні одиниці, у яких зафіксована лексична взаємозаміна компонентів. Лексична варіантність фразеологічних одиниць ґрунтується на багатозначності слів-компонентів фразеологізму, на їхньому переносному значенні та вживанні, співвідносності чи ототожненні певних понять у свідомості мовця.

Найчастіше варіюються такі компоненти фразеологічних висловів, які належать до однієї частини мови. Однак іноді взаємозамінними є лексеми, що мають різну частиномовну приналежність, але позначають співвідносні поняття, тобто мають спільні семи у своїх лексичних значеннях. Наприклад: *не мати коли й угору (на небо, на стелю і т. ін.) глянути* [7: 380], *лаври не дають спати (спокою, покою і т. ін.)* [7: 322], *доходити / дійти до живого (до самих (живих) печінок)* [7: 210], *пробувати свої сили (себе)* [7: 57], *тягти тягар на своїх плечах (на собі)* [7: 434], *гнути свою лінію (своє)* [7: 151]. Іншою причиною взаємозамінності таких лексем в одному вислові є творення слів однієї частини мови від іншої: *манна небесна (з неба, з небес)* [7: 367], *сльозами (сльзьми, слізю) молити* [7: 402].

Зазвичай варіантними компонентами у складі фразеологічних одиниць виступають дієслова (унаслідок їхньої полісемії та багатовалентності). Те саме дієслово у складі різних фразеологічних одиниць може мати різні варіантні відповідники (значення дієслова обмежене фразеологічним контекстом, який і визначає коло допустимих синонімів): *ламати (порушувати) / зламати (поламати, порушити) [своє] слово* [7: 326], *ламати / поламати (зламати, розбивати і т. ін.) пута* [7: 326], *ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) / зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)* [7: 326], *ламати / зламати (переламати, поламати і т. ін.) хребет* [7: 326], *ламати / зламати (поламати, обламати і т. ін.) зуби* [7: 326]; *наставляти (розкидати, розставляти, плести і т. ін.) / наставити (розкинути, розставити і т. ін.) [свої] тенета (сіті, пастки, силця і т. ін.)* [7: 426], *наставляти (нацулювати, нацурювати) / наставити (нацулити, нацурити) вуха (вуха)* [7: 426], *наставляти (направляти, напучувати і т. ін.) / наставити (направити, напутити і т. ін.) на [добрю (праведну)] путь (дорогу, стежку)* [7: 426], *наставляти (направити) на [добрий] розум* [7: 426].

Серед взаємозамінних дієслів-компонентів лексичних фразеологічних варіантів часто трапляються звичайні, усталені синоніми чи спільнокореневі слова: *відкрити (відчинити) / відкривати (відчиняти) двері* [7: 103], *скільки душа забажає (запагне, захоче і т. ін.)* [7: 229], *душа болить (щемить, ятриться і т. ін.) / заболіла (зацеміла, зятрилася і т. ін.)* [7: 225], *дух піднімається (підноситься) / піднявся (піднісся)* [7: 224], *хоч живцем гинути (помирати)* [7: 148], *втрачати (зубити, тратити) / втратити (зубити, стратити) голову* [7: 138], *воювати (боротися) з вітряками* [7: 125]. Така ланцюжкова варіантність лексем у межах фразеологічної одиниці є логічною, оскільки близькість семантики дієслів дозволяє їм замінювати одне одного в певному контексті. Рідше трапляються фразеологічні варіанти, де дієслово має лише один заміник: *відчути (почути) нюхом* [7: 108], *відтанути (відійти) душею (серцем)* [7: 107], *носити (міряти) воду решетом* [7: 440], *свічки в очах засвічуються (стають) / засвітилися (стали)* [7: 637], *запеклося (зачерствіло) серце* [7: 640], *убити (піймати) грінку* [7: 731]. Так, у поданих фразеологізмах контекстуальними синонімами виступають слова *відчути – почувти, носити – міряти, перетворювати – обертати, пустити – розвіяти, засвічувати – ставати, запекти – зачерствіти, заговорити – прокинутися, убити – піямати, в'янути – свербіти*. Така дієслівна варіантність є алогічною, оскільки варіантні компоненти постають синонімами лише у фразеологічному контексті, а поза ним не взаємозамінюються.

Варіантні іменники та прикметники у складі фразеологізмів теж непоодинокі (завдяки здатності людини мислити не лише конкретними образами та поняттями, а узагальнювати, типізувати, означувати метафорично осмислювати пізнане). Порівняно великі й відкриті контекстуально-синонімічні ряди іменників у межах фразеологічного вислову виникають тоді, коли варіативна лексема має багато усталених синонімічних відповідників: *як (мов, ніби і т. ін.) з ланцюга (з цепу, з налігача і т. ін.) зірвався* [7: 265], *іти (бути, ходити) на повідку (на повіді, на припоні, на прив'язі і т. ін.)* [7: 277], *казанок (баняк) не варить* [7: 285], *хоч до рани (до болячки, до зубів і т. ін.) прикладай* [7: 299], *крик (лемент) душі* [7: 313], *у перших лавах (рядях)* [7: 322], *іти в далеку дорогу (путь)* [7: 277], *ламати (проламувати, розбивати і т. ін.) / зламати (проламати, розбити і т. ін.) лід (кригу)* [7: 326], *лантух (мішок) з кістками* [7: 314], *щербатой (зламаной, ламаной і т. ін.) копійки не мати* [7: 308], *в очах замигтіли (замиготіли) білі (веселі, грайливі і т. ін.) метелики* [7: 386], *невеселим (сумовитим. сумним і т. ін.) оком* [7: 466], *у великій (значній, більший і т. ін.) мірі* [7: 392].

Взаємозамінність таких лексем у межах одного фразеологізму є логічно вмотивованою, оскільки ці іменники виступають синонімами не лише

в усталеному вислові, а й поза фразеологічним оточенням, незалежно від контексту. Однак зв'язки між змінними лексемами можуть мати різний ступінь логічної вмотивованості. Алогічними, тобто такими, що не взаємозамінюються синонімічно поза фразеологічним контекстом, синонімами постають такі компоненти фразеологічних варіантів: *зганяти (згонити) / зігнати злість (зло, досаду, серце і т. ін.)* [7: 260], злість – серце; *заварити кашу (пиво, халепу і т. ін.)* [7: 239], каша – пиво, каша – халепа; *хоч до рани (до болячки, до зубів і т. ін.) клади (прикладай, притуляй і т. ін.)* [7: 299], рана – зуби; *мити сльозами лице (обличчя, бороду і т. ін.)* [7: 389], лице – борода.

Рідше трапляються варіантні прислівники та числівники, бо вони мають меншу здатність до утворення переносних значень, формування синонімічних рядів, натомість переважають прикметники, дієслова: Наприклад: *щербатою (зламаною, ламаною і т. ін.) копійки не мати* [7: 308], *в очах замигтіли (замиготіли) білі (веселі, грайливі і т. ін.) метелики* [7: 386], *невеселим (сумовитим, сумним і т. ін.) оком* [7: 466], *як три дні (тиждень) хліба не їв* [7: 281], *відсувати (відтісняти) / відсунути (відтіснити) на задній (другий) план* [7: 107].

Крім того, що взаємозамінні лексеми у фразеологічних варіантах можуть відрізнятися відтінками лексичного значення, вони можуть мати й різну стилістичну характеристику, що зумовлено широким діапазоном функціональних «запитів» мовцем відповідних варіантів фразеологізму до різних ситуацій, умов, сфер спілкування (зневажити чи возвеличити, образити чи похвалити). Такі стилістичні варіанти нечисленні. У словнику вони мають, як правило, відповідне маркування. Наприклад: *маг і чародій (заст. чудодій)* [7: 362], *ділитися останнім (діал. посліднім) шматком хліба* [7: 204], *заливати / залити очі (вульг. сліти) горілкою* [7: 246], *відкинути / відкидати ноги (вульг. копита, ратиці)* [7: 156], *діло маленьке (зневажл. теляче)* [7: 204], *накладати / накласти (наложити) руку (грубо лапу)* [7: 421], *дух вишшов (грубо випер)* [7: 223], *аж із горла лізе (грубо преться)* [7: 343].

Вивчення лексичних варіантів фразеологізму є надійним джерелом для дослідження шляхів і способів фразеологізації вільних словосполучень, уточнення їхньої внутрішньої форми, а отже, може слугувати для характеристики мовної картини світу як діалектного, так і загальнонаціонального мовлення.

Розмежовуючи лексичні та граматичні варіанти фразеологізмів, урахуовуючи відкритість / закритість контекстуально-синонімічного ряду структури, семантичні особливості варіативного компонента, можна системно описати специфіку функціонування фразеологічних варіантів як особливого мовного явища зі складною структурою та різноманітними асоціативними семантико-стилістичними видозмінами. Вибір варіанта зумовлюється особливостями

психіки людини (здатністю до ототожнення чи асоціативного співвіднесення явищ дійсності, абстрагування від конкретного до уявного, метафоризації, аналізу та синтезу), етнографічним оточенням та ментальними характеристиками. Відмінності історії, побуту представників різних народів творять особливості кожної мовної картини світу, а отже, відмінність у використанні мовних ресурсів та ставленні до них. А в основі – глибинна будова та філософська сутність самої мови як явища динамічного.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 133 с.
2. Бабич Н. Д. Проблема фразеологічності конструкцій «службове слово + повнозначне» у слов'янських мовах // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: «Филология». – Том 20 (59), № 6. – 2007. – С. 10–14.
3. Вдовиченко А. В. Расставание с «языком». Критическая ретроспектива лингвистического знания. Монография. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного университета, 2008. – 512 с.
4. Матвієнко А. М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 8. – С. 16–20.
5. Суредан Т. П. Явище усічення фразеологізмів на тлі розрізнення процесів варіювання і трансформації // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: «Филология». – Том 20 (59), № 6. – 2007. – С. 35–41.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
7. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

Halyna ARTEMENKO

Features of Fixing Logical Cognition by Idiom's Variants

The article discusses the features of idiom's variants, components of which vary only in derivational means, connotative nuances of semantics or general denotative meanings. These units become interchangeable synonyms in a particular idiomatic context; depending on the degree of stability components are logically / illogically interchangeable in an idiom. Selecting specific phraseological units among a number of variants is caused by objective conditions of communication, linguistic competence of the speaker, his territorial or social group.